

låtning var inte heller miasmateori och klimatmedicinska tankegångar längre aktuella inom skolmedicinen. Dessa synsätt kom dock fortsättningsvis att tillämpas inom alternativmedicinen under det sena 1800-talet.

Vid inträffade sjukdomar borde familjemedlemmar enligt den nya kroppsuppfattningen skiljas från varandra och inte sova i samma rum. Folksamlingar kunde också innebära medicinska problem och det särskilt i anslutning till att smittsjuka personer begravdes. Här stötte dock provinsialläkarna på motstånd från allmogen som ville hålla fast vid invanda traditioner inte minst i samband med begravningar. Läkarna påtalar också flera andra kulturkrockar i relation till allmogen. Det gäller bland annat läkarnas renlighetsivranden som ifrågasattes. Folklivsuppteckningar skulle här kunna ge en kompletterande bild av allmogens egna uppfattningar och strävanden.

Det omgivande klimatet och naturen kom i motsats till tidigare att uppfattas som hälsostärkande genom solljus, frisk luft och rent vatten. Det var enligt läkarna viktigt att kroppen blev härdad för att motstå skadliga inflytanden. Det blev inte heller hälsovådligt att ge sig ut på resor eller att träffa främmande människor. Tvättningar och bad blev viktiga för att avlägsna skadliga kroppsvätskeändringar och smuts från huden även om provinsialläkarna mötte en hel del motstånd från allmogen också i detta avseende. Där betraktade man fortfarande vatten som en substans som påverkade kroppens inre.

Som källmaterial har författaren använt cirka 2 500 provinsialläkares 8 800 årliga rapporter till Sundhetskollegium (från 1877 Medicinalstyrelsen) under åren 1820–1900. Huvudparten av dessa rapporter är digitalt tillgängliga i Medicinhistorisk databas vid Linköpings universitet med adressen www.ep.liu.se/databas/medhist. Här kan man följa läkarnas synsätt, hur de behandlat medicinska problem, skildrat lokalbefolkningens levnadssätt och hur de arbetat preventivt för att förebygga sjukdomstillstånd. Det går att göra statistiska bearbetningar av hur ofta vissa ord och uttryck förekommer över lång tid, något författaren har använt sig av. Själv har jag haft stor nytta av detta digitala material i en regional stu-

die om mötet och den kulturella anpassningsprocessen på landsbygden mellan nyttillkomna provinsialläkare och äldre former av folkligt botande (se ARV. *Nordic Yearbook of Folklore* 2017 s. 51–90, <http://kgaa.nu/tidskrifter/bok/arv-2017>).

Till slut: Avhandlingen är lättläst genom att den är pedagogiskt upplagd samtidigt som detta medför en hel del upprepningar. Författaren är väl beläst inom internationell medicinhistorisk litteratur och förhåller sig till principiella diskussioner som där har förts. Hon argumenterar ofta mot tidigare vetenskapliga uppfattningar och markerar därigenom att hennes forskningsresultat om övergången mellan de båda kroppsuppfattningarna och konsekvenserna därav är nydanande. Detta kan säkert leda till fortsatta diskussioner. Avhandlingen utgör ett viktigt bidrag till det svenska nationella nätverket för medicinsk humaniora och samhällsvetenskap, <http://nmhs.se/>.

Anders Gustavsson,
Oslo universitet/Henån

Gunnel Hedberg: *En ny teknik gör entré. Stentryckets etablering i Sverige*. Bokhistoriska skrifter 9, Lunds universitet 2018. 629 s., ill. Abstract och Zusammenfassung. ISBN 978-91-7753-575-1.

I Gunnel Hedbergs avhandling *En ny teknik gör entré. Stentryckets etablering i Sverige* förs läsaren omgående till västra delen av Helgeandsholmen i Stockholm, till kv. Norrbro nr 5, där de inkallade tyska litograferna Ludwig Fehr med sonen Louis och Carl Müller inrättade det första stentryckeriet i Sverige. De var inkallade på initiativ av kronprinsen Karl Johan och kom till Stockholm en av de sista dagarna 1817.

I inledningen skriver Hedberg att avhandlingens syfte är att kartlägga etableringen av litografen i Sverige genom att fokusera på följande frågor:

Vilka stentryckerier fanns det under det första decenniet och hur var de lokaliserade?

Vad kostade det att starta ett stentryckeri och hur finansierades det?

Hur var de tidiga stentryckerierna utrustade och organiserade?

Vilken var deras huvudsakliga produktionsinriktning.

Hedberg vill komplettera den bild av litografins introduktion som tidigare författare gett samt närgranska framtagna fakta. Hennes tes är att det bara är möjligt att dra slutsatser om litografins roll om man inte först har ett konkret faktaunderlag om de tryckerier som verkat under perioden. Källmaterialet är dels de litografiska produkterna, dels rättsliga handlingar som konkursprotokoll, bouppteckningar, mantalslängder och taxeringslängder. I den samtida pressen, såväl tidningar som tidskrifter, finns mycken kunskap att hämta. Det går att få uppgifter om stentryckeriernas tekniska utveckling, det vardagliga arbetet och förhållandet till kunder.

Enligt Hedberg kan ett litografisk företag studeras från flera olika håll:

Genom granskning av företaget, i det här fallet stentryckerierna.

Genom granskning av företagaren, oftast en litograf eller stentryckare.

Genom att betrakta stentryckeriet som en aktör i ett medialt flöde, och

Genom att betrakta stentryckeriets produkter under lupp.

Hedberg skriver att närstudier är nödvändiga för att man ska kunna göra synteser och generaliseringar av tryckproduktionen. Men i brist på arkivhandlingar utgår Hedberg istället från tillgängliga och oftast indirekta uppgifter kring företaget och företagaren. I de små företag som det här handlar om är det svårt att skilja företaget från företagaren. Utifrån dessa förhållanden har Hedberg formulerat en hypotes:

Ett företag formas av en eller flera personer. Det borde således gå att få syn på företag i äldre tid om man kan få veta något om de öden som människorna bakom det fått. Biografiska data skulle då kunna användas för att

bygga grundstommen till en historik över stentryckerierna.

Frågan som ställs, är om det går att få fram fakta om stentryckerierna via deras ägare.

I avhandlingen följs det historiska skeendet på nära håll genom att närgranskning görs av enskilda dokument. I det avslutande kapitlet görs ett försök att ge en mer generell bild av stentryckerierna under perioden.

Sökandet efter stentryckerier började med en genomgång av hovkanslerns förteckning över tryckerier i Sverige. Överståthållarämbetets arkiv har använts som komplement. Sedan tillfogades tryckerier som hittats i tidigare svenska och internationella forskningsarbeten, förordningar, tekniska manualer och resultatet av systematiska genomgångar av bibliografiska arbeten och tidningsårgångar.

För enstaka år har de digitaliserade registren över mantalslängder och överståthållarämbetets kronotaxeringslängder genomskotts i sin helhet. För övriga år har flitiga nedslag i mantalslängder, mantalsuppgifter och kronotaxeringslängder gjorts för sökningar efter specifik person.

Det första resultatet kompletterades med fakta från kyrko- och myndighetsarkiv samt dagstidningar. Annonser har gett upplysningar om nya litografiska produkter liksom om nya böcker eller andra tryck rörande stentryckerier. Noteringar om gränspassager och ankomna resande i *Post- och Inrikes Tidningar* och *Aftonbladet* har hjälpt Hedberg att tidfästa dokument och händelser. I övrigt har notiser i pressen gett upplysningar om hur de litografiska trycken har tagits emot av allmänheten.

I avsnittet "Använt material" visar Hedberg vilka arkiv hon konsulterat och vilket material hon gått igenom. I avsnittet "Övrigt material" nämns manualer. Alltsedan Gottlob Heinrich Rapp gav ut *Das Geheimnis des Steindrucks* 1810 har det getts ut en strid ström av handböcker om litografi. Den viktigaste är naturligtvis Senefelders egen *Lehrbuch der Lithographie und des Steindrucks* som gavs ut 1818 i München. I sitt *Konst- och nyhetsmagasin* publicerade Fredrik Boye 1819 en serie artiklar "Om Stentryck" som återgav stora delar av Senefel-

ders Lehrbuch. Efter en genomgång av den gällande trycklagstiftningen under perioden beskriver Hedberg de vanligaste bibliografiska hjälpmedlen.

Avhandlingen omfattar som nämnts tiden ett drygt decennium, från det att Fehr & Müller startade sin verksamhet i Stockholm till och med 1830 då Carl Müller lämnade landet.

Geografiskt berör avhandlingen i första hand Stockholm.

De litografiska teknikerna zinktryck och överföringstryck som utvecklades, berörs bara flyktigt.

Kvantitativa undersökningar av den litografiska produktionen har inte varit möjliga att genomföra.

Konstnärligt görs ingen avgränsning. Det är det litografiska tryckeriet som står i fokus.

Strax efter att Senefelder och Gleissner fick sitt privilegium 1799 var musikförläggaren Johann Anton André från Offenbach am Main på genomresa i München. Han fick höra talas om litografin och tog kontakt med Senefelder. André köpte rättigheten att använda det litografiska trycket i sin notframställning. Senefelder förband sig att personligen introducera tekniken i Offenbach. Han reste dit tillsammans med familjen Gleissner. André hade stora planer på att sprida litografin i Europa. 1801 skickades Senefelder till London tillsammans med brodern Philip André för att söka engelskt patent. Brodern Frédéric skickades till Paris i samma ärende och fick en *brevet d'importation*, rättighet att använda en utländsk uppfinning under en begränsad tid. Både i Paris och London öppnade bröderna André stentryckerier. Efter vistelsen i London reste Senefelder till Wien för att skaffa ett österrikiskt privilegium. Han återvände först 1806 till München. Spridningen av litografin var sedan mycket snabb.

Historia handlar om förändring, om att studera strukturer för att förstå drivkrafterna, skriver Hedberg. Att skriva historia är en öppen process som hela tiden måste ta hänsyn till nytillkomna fakta. Tiden 1809 till omkring 1870 innebar en period av stora samhällsförändringar. Vid de

tyska litografernas ankomst började de strukturer bildas som skulle leda till en ökad svensk industriell produktion för en svensk marknad. Sverige fick 1810 en ny tryckfrihetsförordning. Hedberg går igenom frågor om överhetens granskning av boktryckerierna, rätten att trycka, rätten till verket, befolkningsunderlaget, skråorganisationen, en begynnande teknikomvandling hos handtryckerierna och förändringar i pappersindustrin.

Den första gången litografin nämns i svensk press var 1803, då *Stockholms Posten* publicerade en kortare notis om den nya tekniken. En längre artikel kom 1804 i *Post- och Inrikes Tidningar*. Den som förmedlat uppgifterna var sannolikt Ulrik Emanuel Mannerhjerta, som tillsammans med Per Aron Borg startat *Musikaliska Magazine* i Stockholm 1803. Mannerhjerta ansökte 1809 att få starta ett litografiskt nottryckeri. Men på grund av krigsrådet och organisten Olof Åhlströms privilegium sköts svaret upp till 1818, då Åhlströms fortfarande gällande privilegium inskränktes till graverade musiktryck. Kunskapen om litografin började ta form när Gottlob Heinrich Rapp 1810 publicerade en handbok om litografi. Den refererades i svensk press. Det kan ha bidragit till att det omkring Mannerhjerta samlades en grupp entusiaster som 1811 lyckades trycka några litografier.

Den största delen i avhandlingen är den tredje, genomförandedelen, där Hedberg kartlägger och in i minsta detalj redovisar enskilda tryckerier under det första decenniet i Sverige. Under denna tid verkade omkring 18 olika tryckerier i Stockholm.

Den 27 december anlände litograferna Carl Müller och Ludwig Fehr med son. Müller och Fehr begärde den 26 februari 1818 att få stanna i Sverige och där utöva litografisk verksamhet, vilket beviljades den 3 mars. Dagen därpå fattade den nytillträdde kungen beslutet att inskränka Åhlströms privilegium till att bara omfatta graverade noter. Hedberg diskuterar ingående Karl Johans och dennes handgångne man landsmannen Louis de Camps åtgärder för att locka de två litograferna till Stockholm. De installerade sig själva och sitt tryckeri i det av Karl Johan

ägda huset nr 5 å Norrbro på Helgeandsholmen. *Allmänna Journalen* meddelade den 13 juli att tryckeriet hade tre pressar. Tryckeriet förestods av Müller som också tryckte medan Fehr litograferade.

Efter ett år lämnade Fehr Stockholm. Hans vidare öden i Sverige beskrivs ingående. Han etablerade sig senare i Kristiania i Norge. Carl Müller drev ensam tryckeriet vidare. Det var ett rent beställningstryckeri från början med såväl kommersiellt tryck som konstnärligt. Hedberg har listat alla som har, såvitt känt är, arbetat i tryckeriet från 1819 till 1830.

Beställningstrycken var ryggraden i stentryckeriets verksamhet. Viktiga beställare var boktryckerier som behövde trycka illustrationer, även vetenskapliga. Här var stentrycket ett billigt alternativ. Müller tryckte också ett mindre antal kartor under de första åren, vilka visar vilken kapacitet stentryckeriet hade.

Ett stort avsnitt i kapitlet om Carl Müller ägnas åt musikalien. Det var ju Åhlströms privilegium som fördröjde införandet av litografin till Sverige. Hedberg antar att tillstånd att trycka noter ingick i överenskommelsen i samband med värvningen av Fehr och Müller. Hemmaspicerandet var ett viktigt inslag i den borgerliga kulturen och en pålitlig inkomstkälla för stentryckerierna. Musiktrycket utgjorde en stor del av stentryckeriets produktion. Hedberg beskriver hur utgivningen av ett musikaliskt verk planeras och genomförs. Det stora uppdraget var att trycka den nya koralboken. Müller startade också flera tidskrifter. Redan 1819 började utgivningen av *Musikalisk Journal* med den 21-årige Franz Berwald som redaktör. Den kom ut med 6 nummer, varefter utgivningen avbröts. Men Müller fortsatte att ge ut musikaliska tidskrifter.

Carl Müller hade börjat med att trycka från zinkplåtar. Den första zinklitografin publicerades i *Boyes Magasin för konst, nyheter och moder* i maj 1830. För att kunna trycka från zink krävdes en ny press, som skulle beställas från Motala Verkstad. Den 23 oktober påbörjade Müller en resa till Motala för att diskutera beställningen av den nya pressen. Men han återkom aldrig till Stockholm. Beställningen finns

upptagen i bolagets räkenskaper, vilket innebar att han faktiskt varit i Motala. Han avlade dessutom en förskottsbetalning. Desto märkligare är att han sedan den 8 november övernattade i Helsingborg. Dagen efter reste han från Malmö till Köpenhamn. Müller förklarades i konkurs i januari 1831. Efter konkursen fortsatte hans hustru Sophie Müller verksamheten ända till 1857.

Hedbergs beskrivning av vårt första stentryckeri är det mest uttömmande av de som hittills publicerats.

Efter avsnitten om Fehr och Müller återvänder Hedberg till Ulrik Emanuel Mannerhjerta. Han hade som framgått ansökt om att få anlägga ett stentryckeri 1809. Först 1820 kunde Mannerhjerta etablera sig med hjälp av ett lån från manufaktur fonden. Men det bar sig inte. 1821 inrättade han tillsammans med Carl Theodor Löwstädt ett nytt stentryckeri. Redan efter två månader upphörde samarbetet och Löwstädt fortsatte ensam i ytterligare två månader innan han begärde sig i konkurs. Mannerhjerta fortsatte med ett nytt tryckeri, men han gav upp 1823. Året därpå fick han en anställning vid Kungl. Operan.

Löwstädt gav inte upp utan fortsatte efter sin första konkurs med ett nytt tryckeri. Det var under denna tid som han blev känd för sina karikatyrer. Trots en stor utgivning lyckades inte Löwstädt denna gång heller.

I resten av avsnittet behandlar Hedberg de övriga 15 personer som etablerade stentryckerier under 1820-talet. Verksamheten varade oftast bara en kort tid innan det lades ned, ofta på grund av konkurs.

Ungefär samtidigt som Löwstädt etablerade sitt tryckeri öppnade bokhandlaren Ernst Graeff ett stentryckeri med en press och en anställd. Graeff höll ut ett år innan han upphörde med verksamheten.

1823 beslöt sig bok- och musikhandlaren Fabian Holmgrén för att inrätta ett stentryckeri. Holmgrén var en vidlyftig entreprenör och försattes i konkurs i augusti 1824.

Nästa stentryckeri startades av Carl Gustaf Kjellström. Han var till yrket ekonom men hade stentryckeriet som bisyssla. Hans utgivning

tycks ha bestått av enbart musiktryck. 1826 verkar tryckeriverksamheten ha upphört.

Laurens Westerberg var den första musiker som startade ett stentryckeri som bisyssla. Han var cellist i hovkapellet, Kungliga Operans orkester. Tryckeriet startade sin verksamhet 1824. Det nya tryckeriet tycks ha varit ett utpräglat beställningstryckeri med bok- och musikhandlaren Johan Fredrik Walter som enda kund. Samarbetet gick inte så bra utan verksamheten slutade med att Walter begärde Westerberg i konkurs.

Den som längst verkade som litografisk tryckare under 1800-talet var Georg Leonard Dreyer. 1812 kom han till Sverige från Tyskland för att arbeta åt den ryske ministern greve Jan Peter van Suchtelen. En längre tid var han officer i rysk tjänst. Efter att ha tagit avsked arbetade han under flera år i Wien som litograf. 1827 återkom han till Sverige som bibliotekarie hos greve van Suchtelen. Samtidigt startade han ett litografiskt tryckeri som han drev till 1830 då han kallades till S:t Petersburg för att organisera den ryska generalstabens litografiska inrättning. Han återkom ännu en gång till Sverige, 1833, där han blev kapten i armén samma år.

Under en militär övning sommaren 1833 lyckades han visa hur användbar den litografiska tekniken var i fält. Det föranledde generaladjutanten Magnus Brahe att föreslå kungen att i anslutning till generaladjutantens expedition inrätta ett litografiskt tryckeri under ledning av Dreyer. Efter några år fick tryckeriet namnet Generalstabens litografiska inrättning.

Carl von Schéele övergick efter en kort militär karriär till litografin. Han studerade litografi i Berlin, Wien, i München hos Senefelder och sedan i Paris. 1825 ansökte han om ett lån från manufakturdiskontfonden om 2 000 rdr, vilket beviljades. Han startade ett eget stentryckeri men inte långt efter brann hela tryckeriet upp i en brand. Han var då tvungen att låna mera pengar för att sätta upp ett nytt stentryckeri. Schéele bedrev en omfattande verksamhet. Efter att en av hans bröder gjort konkurs med Carl som borgensman dröjde det inte länge förrän han själv var tvungen att ansöka om konkurs. Motgångarna i Sverige fick Schéele att emigrera till Ryssland där han hade en framgångsrik kar-

riär. 1865 kom han tillbaka till Sverige där han avled samma år.

Johan Gjöthström öppnade 1827 ett stentryckeri. Han hade en gedigen utbildning från ett av Paris främsta litografiska tryckerier, Mlle Formantin. När han skulle etablera sig fick han ett bidrag från manufakturdiskontfonden. Efter ett år tillkom Jakob Magnusson som kompanjon. Tryckeriet bytte namn till Gjöthström & Magnusson, som utvecklade sig till ett av de mera framgångsrika stentryckerierna, specialiserat på bildtryck. Gjöthström omkom 1830 i en drunkningsolycka. Magnusson fortsatte tryckeriet till 1850. Gjöthström & Magnusson gav ut flera betydelsefulla verk, som Mikael Anckarsvärd's Sveriges märkvärdigaste ruiner.

Med etableringen av Runbom & Schulténs stentryckeri 1829 slog sig två av andra generationens litografer och stentryckare samman. Carl Gustaf Runbom hade varit lärling hos Carl Müller och var även en kompetent skriftlitograf. Carl Schultén hade varit anställd som skriftlitograf i Schéeles tryckeri från 1827. Deras tryckeri kunde leverera allt det som ett stentryckeri kunde trycka. Men det sticker ut bland tidens stentryckerier med sin specialisering på skriftlitografi. Till sina kunder kunde de visa upp motsvarigheten till boktryckarnas skriftprov, ett ark med provstilar för textning. Efter fem månader lämnade Schultén bolaget. Båda två fortsatte därefter på egen hand.

1830 etablerade Olof Sundel ett stentryckeri. Tidigare hade han arbetat hos Kjellström och Schéele. Därefter hade han gått i Konstakademins principskola, där han lärt sig figurritning. Sundel tryckte en del musiktryck.

Flöjtisten i Kungl. Hovkapellet Ludvig Ebeling sysslade vid sidan om sitt arbete i hovkapellet med litografi. Han innehade stentryckerier i minst fyra olika omgångar. Det första tryckeriet öppnades 1822, det sista 1858. Han tryckte främst musiktryck. Hans första tryckeri övertogs 1825 av bok- och musikhandlaren Fredrik Walter. När problemen tornade upp sig för denna flitiga entreprenör sålde han tillbaka stentryckeriet till Ebeling. 1836 gick sedan Ebeling i konkurs. Han fortsatte att med litografiskt arbete åt olika tryckerier.

Det avslutande avsnittet ger en sammanfattning av stentryckeriernas situation under litografins förta årtionde.

Dimensioneringen av ett stentryckeri, sett till antalet tryckpressar och arbetande personer har varierat mellan tryckerierna under pionjärtiden. Utrustningen har i stort sett varit densamma. Skillnaderna ligger i kvantiteten. Kostnader för att etablera ett stentryckeri omfattade lokalhyra, tryckeriutrustning, tryckfärger med mera, papper, arbetskraft. Mått för att få en uppfattning om ett tryckeris storlek är antalet tryckpressar och antalet arbetare.

Investeringsmedel kunde vara eget kapital, borgenslån, lån från manufakturdiskontfonden. Av de behandlade litograferna är det bara, Mannerhjerta, Carl von Schéele, Johan Gjöthström och Carl Müller som fått någon form av offentligt bidrag.

Staten ställde genom kronotaxeringen krav på redovisning från företagare. Den vedertagna modellen för bokföring vid denna tid var den dubbla italienska bokföringen. En beställningsbok bör alla berörda företag haft. Sannolikt också brevbok över mottagna och avsända brev. Uppgifter om investeringskostnader får man främst i konkursprotokoll, bouppteckningsprotokoll och ansökningar om förlagslån.

Mannerhjerta hade 1809 beräknat 2 000 rdr för att starta ett stentryckeri. När Löwstädt 1822 tog över Mannerhertas tryckeri värderades det till mer än 1 050 rdr. Carl von Schéele värderade 1832 sin stentryckpress till 100 rdr. Efter att ha gjort en genomgång av tillgängliga källor sammanfattar Hedberg materialet med att ett stentryckeri som skulle drivas självständigt och vara bärkraftigt torde ha haft ett behov av tre pressar och ett 60-tal stenar. För att nå denna nivå var kostnaden högre än 2 000 rdr.

De knappa investeringsresurserna som de tidiga stentryckeriägarna kunde satsa förklarar en del av de problem de senare skulle få. Det gjorde att tryckerierna redan från början hade en kapacitetsbrist i maskinpark och förbrukningsmaterial.

Lokaler för stentryckerier måste omfatta utrymmen för preparering och tryckning av stennarna, förvaring av desamma samt förråd för

papper och annat förbrukningsmaterial. Det är ont om uppgifter om hur stora lokaler som disponerades av tryckerierna. Ebeling förfogade 1834 över två rum och Holmgrén sannolikt 2–3 rum. Lokalerna låg ofta 1–2 trappor upp i fastigheterna, Holmgréns hela 3 trappor, sannolikt för ljusets skull. Hedberg bifogar också en sammanställning över antalet pressar som respektive stentryckeri förfogade över. Av de sexton tryckerierna förfogade hela nio bara över en stentryckpress, en över två samt tre över tre pressar. Gjöthström och Magnusson förfogade över fyra pressar.

Hos de tidiga stentryckeriägarna har inriktningen på produktionen varierat. För nio var musiktrycket den viktigaste produktionen. Trots samtidig utgivning av musiktidsskrifter gick verksamheten dåligt och slutade ofta i konkurs. Sju stentryckerier var inrättade som kommersiella beställningstryckerier. Deras bärkraft var bättre men även dessa tvingades till egen förlagsverksamhet. Carl Müllers tryckeri fortsatte efter hans försvinnande av hustrun Sophie Müller ända in på 1850-talet. Gjöthström & Magnusson bestod även det under än längre tid. Längst av alla verkade Georg Dreyers tryckeri om man räknar det första från 1827 som startpunkt. Det blev senare Generalstabens litografiska inrättning, omdöpt 1872 till Generalstabens Litografiska Anstalt.

Ett fåtal av stentryckerierna kunde åta sig större tidskrävande uppdrag. Några tryckerier gick samman. Det tryckeri som sticker ut är Carl von Schéeles, skriver Hedberg. Han hade en gedigen litografisk utbildning, startade sitt tryckeri med ett lånat kapital från Manufakturdiskontfonden. Fastigheten med det nyöppnade tryckeriet brann upp. Vid samma tid drogs han in i en av brödernas konkurs. Det gjorde att han inte kunde amortera lånet. Samtidigt hårdnade konkurrensen. Trots stora ansträngningar lyckades han aldrig komma på fötter. Med större tur hade sannolikt Schéeles verksamhet utvecklats på ett annat sätt.

Litografins intåg på medieteknikmarknaden medförde inga omedelbara konsekvenser. Kvaliteten hos de tidiga litografierna var mycket ojämn. I Boyes magasin ersattes de efter några

år av hans egna etsningar. Att litografin vann terräng, berodde framför allt på det billigare priset. Den hade också en fördel genom att allt större format på trycksaker efterfrågades. Litografin hade också en fördel genom att det gick snabbt att producera.

I sitt slutord skriver Gunnel Hedberg om stentrycket – en ny marknad med växtvärk. Tillväxten av stentryckerier blev snabbare än efterfrågan ökade, vilket gjorde att många tryckerier slogs ut.

Etableringen av en ny teknisk process kan betraktas ur ett antal olika synvinklar som just den tekniken berör, producenter, produkter, konkurrerande tekniker eller marknader. Hedberg har koncentrerat sig på producentperspektivet. Visserligen har hon skrivit att hon i avhandlingen skall studera stentryckeriets produkter under

lupp, men det visade sig under disputationen att det rörde sig om produktkategori, signaturer, firmeringar och andra sekundära egenskaper. Det är de litografiska tryckerierna som står i fokus. Endast ett fåtal av dessa klarar konkurrensen. De flesta gör konkurs och skyller just på denna. Studier av receptionen av stentrycket och marknadens utveckling väntar fortfarande på sina forskare. Däremot är det föga troligt att mycket mer går att hitta om de litografiska företagen under litografins första decennium i Sverige. Kanske kommer handledare i framtiden att fråga nyfikna studenter: ”Har du tittat i Hedberg?”

Jan af Burén, Stockholm